

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

**“Bank-moliya xizmatlari” fakulteti
“Bank va jamg‘arma ishi” kafedrası**

**“Himoyaga tavsiya etildi”
kafedra mudiri
Z.D. Niyozov**

KURS ISHI

**Mavzu: Tijorat banklarining aktiv va passiv
operatsiyalari**

**Bajardi: *BI-111 guruh talabasi*
*Jo‘rayev J***

Ilmiy rahbar: *ass. Tog‘ayev S.S*

Samarqand 2013 yil

Himoya sanasi « ____ » _____ 2013 yil

Bahosi _____

1. _____

2. _____

3. _____

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA‘LIM VAZIRLIGI**

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti

“Bank-moliya xizmatlari” fakulteti

“Bank va jamg‘arma ishi” kafedrası

**«Tasdiqlayman»
kafedra mudiri
Z.D. Niyozov**

«_____»_____

Kurs ishi bo'yicha «Bank-moliya xizmatlari» fakultetining «Bank ishi» ta'lim yo'nalishi
2-bosqich BI-111 guruh talabasi Jo'rayev J

Topshiriq

1. Kurs ishining mavzusi: **Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari**

2. Kurs ishi bo'yicha birlamchi ma'lumotlar olish
manba'lari: _____

3. Kurs ishi rejasi va bajarish muddatlari:

T/R	Kurs ishining rejalari	Bajarilish muddatlari
I	1. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari nazariy asoslari	
II	2. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari huquqiy asoslari	
III	3. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalarining amalga oshirish tartibi (O'zMilliy bank Samarqand bo'limi) misolida.	

Topshiriq berilgan sana _____

Kurs ishini topshirish muddati _____

Kurs ishini rahbari _____

Topshiriqni oldim _____

Eslatma: 1. Topshiriq ikki nusxada tuziladi, bir nusxasi talabaga beriladi, ikkinchi nusxasi kafed-rada saqlanadi

2. Ushbu topshiriq kurs ishiga ilova qilinadi

Mavzu: Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari

Reja

Kirish

- 1. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari nazariy asoslari**
- 2. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari huquqiy asoslari**
- 3. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalarining amalga oshirish tartibi (O'zMilliy bank Samarqand bo'limi) misolida.**

Xulosa

Foydalanilgan adabiyotlar

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. O'zbekiston Respublikasi tijorat banklari faoliyati samaradorligini to'xtovsiz oshirib borish jarayonini boshqarish amaliyotini takomillashtirish borasida bir qator dolzarb muammolarning mavjudligi va ularni hal qilishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalarni ishlab chiqishning zarurligi hamda jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining dunyo mamlakatlari tijorat banklarining daromad bazasiga kuchli salbiy ta'siri yuzaga kelgan.

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarning passiv va aktiv - passiv schetidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan-kredit resurslarini tashkil qiladi.

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'larini banklar mijozlarni kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalaniladi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chikib, ular muddatli va onkol kreditlarga bo'linadi.

Kurs ishining maqsadi. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida tijorat banklarida moliyaviy xizmat turlarini barqaror rivojlantirish va sifatini

oshirishga qaratilgan ilmiy taklif va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

- respublikamiz tijorat banklarida moliyaviy xizmatlarning joriy etish holatini baholash va rivojlanish tendensiyalarini aniqlash;

**Kurs ishining ob`ekti** sifatida O`zbekiston Respublikasi tijorat banklari olingan.

Kurs ishining predmetini iqtisodiyotni modrenizatsiyalash sharoitida tijorat banklari tomonidan yagi bank mahsulotlarini, xizmatlarini ishlab chiqish va joriy etish jarayonida sodir bo`layotgan moliyaviy munosabatlar yig`indisi tashkil etadi.

Kurs ishining ilmiy va amaliy ahamiyati. Kurs ishining **ilmiy ahamiyati** mazkur kurs jarayonida olingan ilmiy xulosa va amaliy tavsiyalardan o`rta va uzoq muddatli istiqbolda tijorat banklarining moliyaviy xizmat turlarini yanada rivojlantirish muammolarini chuqur tadqiq etishga bag`ishlangan kurs ishlarini olib borishda foydalanilishi bilan belgilanadi.

Kurs ishining materiallari va asosiy g`oyalari oily o`quv yurtlarida “Kredit jarayonini tashkil qilish va boshqarish”, “Sinditsiyalashgan kreditlar berish amaliyoti”, “Bank menejmenti va marketingi” fanlari o`quv dasturlarini takomillashtirish va o`qitish jarayonida foydalanilishi mumkin.

Kurs ishining tuzulishi va hajmi. Kurs ishi tarkibiy jihatdan kirish, uchta reja, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatidan iborat.

1. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari nazariy asoslari

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarning passiv va aktiv - passiv schetidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan-kredit resurslarini tashkil qiladi.

Tijorat banklarining passiv operatsiyalarining asosan to'rtta shakli mavjud:

1. Tijorat banklari qimmatbaho qog'ozlarini muomalaga chiqarish yo'li bilan resurslar yig'ish;
2. Bank foydasi hisobidan har xil fondlar tashkil qilish yoki fondlar summasini oshirish;
3. Boshqa kreditorlarning mablag'larini jalb qilish;
4. Depozit operatsiyalarni amalga oshirish.

Tijorat banklarining resurslari bankning o'z mablag'lari, jalb qilingan va emitentlashgan mablag'lar hisobidan shakllanadi.

Yuqorida keltirilgan passiv operatsiyalarning birinchi va ikkinchi shakllarida banklarning o'z mablag'lari yuzaga keladi va kolgan oxirgi ikki shaklida kredit resurslarning ikkinchi qismi jalb qilingan resurslar yuzaga keladi.

Banklarning o'z mablag'lariga bankning ustav kapitali, rezerv kapitali, maxsus fondlar, moddiy rag'batlantirish fondi, boshqa har xil tashkil qilingan fondlar va taqsimlanmagan foydasi kiradi. Amaliyotda bank passivlarining 20 foizi banklarning o'z mablag'lariga to'g'ri keladi.

Banklarning o'z mablag'lari ichida asosiy o'rinni bankning o'z kapitali egallaydi. Bankning o'z kapitali tarkibiga biz yuqorida keltirib o'tgan kapitalning bir qismi, yani ustav kapital, risklarni qoplash uchun tashkil qilingan rezerv fond, taqsimlanmagan foyda kiradi. Banklarning o'z kapitali bank

kreditorlarining manfaatini himoya qilish, bank faoliyatining barqarorligini ta'minlash, bank faoliyatini boshqarish kabi funksiyalarni bajaradi.

Bankning ustav kapitali summasi bank ustavida ko'rsatiladi va bank ishini boshlashning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Banklarning tashkil qilishning shakllariga qarab bankning ustav kapitali ham har xil tashkil topadi. Agar bank aksiyadorlik jamiyati tariqasida tashkil qilinadigan bo'lsa, ustav kapitali yoki fondi aksiyalar chiqarish va joylashtirish yo'li orqali tashkil topadi. Banklarning ustav kapitali summasi qonun yo'li bilan chegaralanmaydi. Banklarning barqaror faoliyatini taminlash maqsadida uning minimal miqdori belgilab beriladi.

Bankning ustav kapitali uning balansining passivida ko'rsatiladi. Ustav fondi summasining oshirilishi bank aksionerlari tomonidan umumiy majlisda hal qilinadi.

Banklarning ustav kapitali ularning majburiyatlarini bajarishning asosi bo'lib xizmat qiladi. Bank kreditlari hisobidan banklarning ustav kapitalini tashkil qilish mumkin emas. Ustav kapitalini tashkil qilishda chetdan boshqa pul mablag'larini jalb qilish ham mumkin emas. Banklar tashkil qilinganda ustav kapitalining tarkibi moddiy mablag'lardan va pul mablag'laridan tashkil topadi. Bank faoliyatining boshlang'ich bosqichlarida bankning o'z mablag'lari hisobidan birinchi navbatdagi bank harajatlari (yer, bino, asbob-uskuna, ish haqi) qoplanadi. Banklarning o'z mablag'lari uzoq muddatli aktivlarga qo'yilmalar qilishning asosiy manbasi hisoblanadi.

Odatda Markaziy bank tijorat banklari uchun banklarning o'z mablag'lari bilan chetdan jalb qilingan resurslar o'rtasidagi chegarani belgilab beradi. O'zbekistonda bu nisbat 1:20 miqdorida o'rnatilgan.

Banklarning aksioner kapitali quyidagi tarkibiy qismlardan tashkil topishi mumkin. Bular: a) o'z aksioner kapitali, bu kapital oddiy va imtiyozli aksiyalar chiqarish va sotish hisobidan, taqsimlanmagan fonda hisobidan yuzaga keladi; b) har xil ko'zda tutilmagan harajatlarni va to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun tashkil qilingan rezervlar; v) bankning uzoq muddatli majburiyatlari (uzoq muddatli veksel va obligatsiyalar) bo'lishi mumkin.

Banklarning rezerv kapitali yoki rezerv fondi foydadan ajratmalar hisobiga hosil bo‘ladi va ko‘zda tutilmagan **zararlar** hamda qimmatbaho qog‘ozlar kursining tushishi natijasidagi yo‘qotishlarni qoplash uchun mo‘ljallangan.

Taqsimlanmagan foyda - rezerv fondiga ajratmalar va devidendlar to‘langanidan so‘ng qoladigan foydaning bir qismidir.

Banklarning o‘z mablag‘lari tijorat banklari faoliyatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Banklarning o‘z kapitali hissasining kamayishi ba’zi hollarda banklarning sinishiga olib keladi.

AQShda kattaligi bo‘yicha yigirmanchi o‘rinda turuvchi «Franklin neshnl bank»ni sinishining sabablaridan biri, bu bankning o‘z kapitali hissasining bank balansida keskin qisqarishi bo‘ldi. Xuddi shu sabab, 1979 yil aktivida 250 mln. dollar va 44 ming omonatchisiga ega bo‘lgan AQShdagi «Dnuverz neshnl benk of Chikago» bankining sinishining asosi hisoblanadi.

Iqtisodiy yoki bank inqirozlari davrida passivlar va ularni joylashtirish sohasida etarli darajada o‘ylab chiqilmagan siyosat banklarning sinishiga olib keladi.

1980 yillarning ikkinchi yarimida AQShda banklarning bankrotlik soni o‘sdi. 1984 yilda AQShda birinchi o‘nlikda turuvchi yirik banklardan biri bo‘lgan «Kontinental Illinoys» bankining sinish holatining, hukumatning maxsus dasturi orqali oldi olindi.

Federal rezerv sistema bo‘lgan AQSH Markaziy banki o‘z ixtiyoriga olgan bir necha milliard AQSH dollarini muvofiqlashtiribgina qolmay, balki depozitlarni sug‘urtalash Federal uyushmasi va AQSH moliya ministirligi bilan birga bank to‘lash qobiliyatini mustahkamlash sohasida kafili sifatida chiqdi.

Tijorat banklari sinishlarining eng ko‘pi 1988 yilga to‘g‘ri kelgan. Iqtisodiy ko‘tarilish tufayli AQShda tijorat banklari sinishining soni o‘zining avvalgi holiga tushgan. Shu tufayli 1994 yilda faqatgina 13 ta tijorat banklari singan.

Shu bilan birga, muammoli, ya'ni moliyaviy holati beqaror bo'lgan banklar soni yuqoriligicha qolmoqda.

Bankning emitentlashgan mablag'lari. Banklar mijozlar mablag'laridan etarli darajada uzoqroq foydalanishni amalga oshirishdan, manfaatdordirlar. Shu sababli banklar obligatsiya qarzlar, bank veksellari va boshqalarni chiqarish yo'li bilan o'z resurslarini miqdorini ko'paytirib boradilar.

Obligatsiya qarzlar obligatsiyalar ko'rinishida emitentlashadi. Hozirgi davrda chet el amaliyotida ikki valyutali obligatsiyalar uchraydi. Bu obligatsiyalar bo'yicha daromadlar obligatsiya egasi ixtiyoriga ko'ra milliy valyuta yoki AQSH dollarida yoki boshqa chet el valyutasida to'lanishi mumkin.

Bank tomonidan elementlashgan qimmatli qog'ozlarning turlaridan biri «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar. Masalan, AQShda¹ 1970 yillar o'rtalarida ikkita yirik tijorat banklari - «Sitibenk» va «Cheyz Manxetten Benk» xolding kompaniyalari orqali «suzuvchi foiz stavkali» qimmatli qog'ozlar chiqardilar. Bu qo'yilmalar bo'yicha foizlar 3 oylik xazina veksellariga nisbatan bir foiz yuqori to'lanadi.

Banklar mijozlarning xohishiga qarab bir yilda ikki marta ularni to'lash majburiyatini o'z zimmlariga oldilar. Buning uchun mijoz ko'rsatilgan muddatdan bir hafta oldin mablag'larni olishi to'g'risida bankka xabar berishi shart. Bank passivlarida 90-yillar davomida bankning o'z mablag'lari miqdorining qisqarishi davom etdi va xorijiy mamlakatlar kabi bizning banklarimizda ham jalb qilingan resurslar salmog'i oshdi. Yangi resurslarni jalb qilishda yirik va mayda banklar foydasiga, nomutanosibliklar ko'paydi.

Jalb qilingan mablag'larning yana bir turi bank balansida turgan va ularni qayta sotib olish to'g'risidagi kelishuv asosida sotiladigan qimmatli qog'ozlar hisoblanadi.

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'larini banklar mijozlarni kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalaniladi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga beriladi.

Banklarning mijozlarga beradigan ssudalari yoki kreditlarning muddatidan kelib chikib, ular muddatli va onkol kreditlar (inglizchadan **on call** -talab bo'yicha)ga bo'linadi.

Ssudalar berilishining ta'minotidan kelib chiqib kreditlar moddiy boyliklar, tovarlar, veksellar, fondlar (qimmatli qog'ozlar) va boshqalar bilan ta'minlangan kreditlarga bo'linadi.

Veksel operatsiyalari veksellarni qayd yoki hisobga olish bo'yicha operatsiyalar va veksellar bo'yicha ssudalar berish operatsiyalariga bo'linadi.

Veksellarni qayd qilish deganda bank tomonidan ularni to'lash muddati tugagunga qadar veksellarni sotib olishni tushuniladi. O'z navbatida bank, agarda mablag'lar bilan ta'minlanganlikda qiyinchilik sezayotgan bo'lsa, Markaziy bankning hududiy boshqarmalarida berilgan veksellarni qayta hisobdan o'tkazishi mumkin. Vekselni hisobga olib, bank uning vaqtinchalik egasi bo'ladi va vekselni emitent qilgan yoki uni hisobga olish uchun taqdim qilgan shaxsga ma'lum miqdorda pul to'laydi. Bu operatsiya uchun bank mijozdan qayd etish foizi yoki diskont deb ataluvchi ma'lum foiz undiradi. Diskont - bu vekselda ko'rsatilgan summa bilan veksel egasiga to'lanadigan summa o'rtasidagi farqdir. Ba'zi davlatlarda banklar o'zlarida alohida mijozlarning kreditlash qobiliyatini o'rganuvchi ayrim korxona va shaxslar veksel hisobi limitini o'rnatuvchi hisob bo'yicha qo'mitalarni tashkil etadilar.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, tijorat, moliyaviy va «do'stona» (bronza) veksellarini farqlash kerak.

Tijorat veksellari tovar munosabatlari asosida vujudga keladi. Ular boshqa veksellarga nisbatan ishonchlidir.

Ko'pgina veksellar moliyaviy harakterga ega, ya'ni ular broker yoki makler tomonidan hisob foizini olish uchun muomalaga chiqariladi. Bular faqat bankdan mablag'lar olish uchun mo'ljallangan «shishirilgan veksellardir».

«Do'stona veksellar» - bu ikki shaxsning har qanday tovar **harakatisiz** bankdan mablag' olish uchun bir-birlariga beradigan veksellardir.

Tadbirkorlar tomonidan chiqarilgan veksellarni «bronza» veksellari deb ham atashadi.

Bankning aktiv veksel operatsiyalariga aksept va avval operatsiyalar kiradi.

Akseptli operatsiyada bank o'zi akseptlashtirayotgan vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. Ya'ni berilgan veksel bo'yicha o'z hisobidan to'lovini kafolatlaydi. Shunday aksept kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini to'lash uchun tegishli summani bankka to'lash majburiyatini oladi.

Xalqaro miqyosda veksellar bilan bog'liq bo'lgan hamma operatsiyalar 1930 yilda qabul qilingan Jenevada tuzilgan konvensiya bilan qat'iy belgilanadi.

Veksel bo'yicha beriladigan kreditdan foydalanishning muhim shakli avval hisoblanadi. Bunda veksel bo'yicha haq to'lash bevosita veksel beruvchi bilan amalga oshirilladi. Avval esa haq to'lashni kafolatlaydi. Aksept - avval operatsiyalarining o'ziga xos xususiyati shundaki, ular bir vaqtning o'zida ham aktiv, ham passiv operatsiyalarga tegishli bo'ladi.

Bank avval veksel munosabatlarini hamda ularning boshqa banklardagi hisob-kitobini engillashtiradi. Chunki yirik avvalda hisob va qayta hisoblashda mutlaq tartibda amalga oshiriladi. Bir bank tomonidan avvallashgan veksellar boshqa bank tomonidan ham hisobga olinadi.

«Veksel bo'yicha ssuda» operatsiyasida veksel egasi bo'lib avvalgi veksel oluvchi qoladi, bank esa uning ta'minoti ostida mijozga veksel qiymatining 50-70% miqdorida ssuda beradi.

Banklar aktiv operatsiyalarining muhim turi tovarlar bo'yicha ssudalar, ya'ni

tovarlarni garovga qo'yib ssuda olish hisoblanadi. Hujjatlar, variantlar (tovarlarni omborda saqlash javobgarligi bilan qilinganligi to'g'risidagi guvohnoma), temir yo'l hujjatlari, konosamentlar (yukni kemaga qabul qilinganligi to'g'risidagi paroxod jamiyatlari guvohnomasi), yuklarni tashishi to'g'risidagp hujjat bo'yicha ssudalar olish hisoblanadi.²

Tovarlar bo'yicha ssudalar bank tomonidan tovarning to'liq bozor qiymatida emas balki uning bir qismi (odatda, 50-60% dan yuqori bo'lmaydi) beriladi.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida asosiy muammo bu tovarlar realizatsiyasi, chunki ishlab chiqarilgan va jo'natilgan tovar o'z haridorini topmasligi ham mumkin. Bozor sharoitida kredit munosabatlarining ma'muriy buyruqbozlik tizimidan farqi ham shudir.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tovarlar mo'l-ko'lhiligidagi oddiy talab emas, balki to'lovga qobiliyatli talab zarurdir.

Bozor sharoitida tovar ta'minoti bo'yicha ssuda berayotgan kredit muassasalari risk qiladilar. Agar ssuda o'z muddatida qaytarilmasa, bank tovarlarni xat qilib o'z ixtiyoriga oladi, ularni sotishdan tushgan tushum hisobidan mijozning qarzini qoplaydi.

Tovarlar bo'yicha ssudalar ko'pincha chayqovchilik maqsadlarida ishlatiladi.

Ko'tarilish davrida, tovarlarga bo'lgan talab o'sganda, tadbirkorlar - baholarning o'sishini hisobga olib tovarlar realizatsiyasini ataylab to'xtatib, tovar zahiralarini to'playdilar. Bu xususan, xom ashyo tovarlariga ham tegishlidir. Bu holatda ssuda tovarlarnipg haqiqiy realizatsiyasini tezlatmasdan, balki sekinlashtiradi hamda chayqovchilik va tovarlarni ortiqcha ishlab chiqarilishining rivojlanishiga olib keladi.

Tijorat banklarining aktiv operatsiyalarining yana bir turi fond operatsiyalaridir.

² Z.D.Niyozov. Pul kredit va banklar. Samarqand 2012

Turli qimmatli qog'ozlar uning ob'ekti bo'lib xizmat qiladi. Banklarning qimmatli qog'ozlar bo'yicha operatsiyalarining 2 turi ko'proq qo'llaniladi. Bular qimmatli qog'ozlarni kreditning ta'minlanganligi uchun qabul qilish yo'li bilan ssudalar berish va ularni bank tomonidan o'z hisobiga sotib olish yo'li bilan operatsiyalar o'tkazish.

O'qimmatli qog'ozlar ta'minoti bo'yicha ssudalar ularning to'liq bozor kursi qiymati bo'yicha emas, balki ularning ma'lum bir qismi (60-80%) bo'yicha beriladi.

O'qimmatli qog'ozlar soxta kapitalni ifodalasada, ular bo'yicha ssudalar haqiqiy tovar ishlab chiqarish bilan bog'langan jarayonga xizmat qiladi.

Undan tashqari qimmatli qog'ozlardagi bank investitsiyalari ham mavjud bo'lib, bu holda bank turli emitentlardan qimmatli qog'ozlarni sotib oladi bank qimmatli qog'ozlar portfeli vujudga keladi.

Bank tomonidan qimmatli qog'ozlarning harid qilinishidan maqsad - bu qimmatli qog'ozlarni keyinchalik qayta sotish yoki kapitalning uzoq muddatga qo'yilishi yo'li bilan foyda olishdan iborat.

Oxirgi yillarda respublikaning ko'pgina tijorat banklari yuqori foyda olish maqsadida, davlatning xazina majburiyatlarini ko'p miqdorda sotib olishdi. Chunki qimmatli qog'ozlarning bu turi bankka kafolatlangan daromad keltiradi. Yoozirgi kunda tijorat banklari tomonidan berilayotgan kreditlarning ta'minoti sifatida ko'chmas mulk, boshqa bank yoki sug'urta tashkilotining sug'urta kafolati ham qabul qilinishi mumkin. Tijorat banklarining aktiv operatsiyalari ichida kreditlash jarayoni asosiy o'rinni egallaydi. U quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- kredit olish uchun berilgan mijozning ariza talabnomasini ko'rib chiqish;
- qarz oluvchining to'lovga va kreditga layoqatliligini bank tomonidan o'rganib chiqilishi;
- kredit qo'mitasining qarori;
- kredit bitimini rasmiylashtirish;
- kredit berilishi;

- ssuda va u bo'yicha foiz to'lashni bank tomonidan nazorat qilinishi.

Kredit va uni to'lash jarayoni kredit shartnomasida ko'rsatilgan bo'lib, kredit va qarz oluvchi o'rtasidagi majburiyat va huquqlarni belgilab beradi. Unda kreditlashning maqsadi va ob'ekti, kredit miqdori, ssudani berish va uni to'lash muddati, kredit ta'minotining turlari, kredit uchun foiz stavkasi va boshqalar

ko'rsatiladi. Ssudani to'lashni nazorat qilish bankning kredit portfelini muntazam tahlil qilish asosida olib boriladi va kreditlarning sifat darajasi aniqlanadi.

Tijorat banklari tomonidan beriladigan barcha kreditlar uning kredit portfelida o'z ifodasini topadi.

Moliyalashtirish manbalariga va qarz oluvchining mintaqaviy o'rni va manziliga qarab tijorat banklarining kredit portfelini tasniflash mumkin... Tijorat banklari tasniflashni asosan milliy valyutada olib boradilar va ba'zi hollarda qayta moliyalashtirish va o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar, masalan, Milliy bank va shunga o'xshash banklarda qattiq valyutada ham ifodalanishi mumkin...

Yoozirgi vaqtda markazlashtirilgan kreditlar davlatning qarorlariga asosan ustivor tarmoqlarni rivojlantirish uchun milliy valyutada beriladi. O'ayta moliyalashtirish va bankning o'z mablag'lari hisobidan beriladigan kreditlar mijoz kreditga layoqatli bo'lganda milliy valyutada yoki xorijiy davlat valyutasida berilishi mumkin.

Tijorat banklari faoliyatida turli xil risklar uchrab turadi, lekin ularning faoliyatiga ko'proq kredit riski, likvidlik riski va foiz stavkasi ta'sir qiladi. Tijorat banklar faoliyatining asosii qismi kreditlar berish va shu asosda foyda olishga yo'naltirilgan bo'lganligi uchun ular faoliyatida bu risklarning salmog'i ham yuqori bo'ladi.

Tasniflangan kreditlarning qaysi guruhga kirish darajasi tez sotiladigan aktivlar va yuqori likvid mablag'larning mavjudligi bilan belgilanadi.

O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki tomonidan 1998 yil 9 noyabrda

tasdiqlangan 242-sonli "Aktivlar sifatini tasniflash, mumkin bo'lgan yo'qotishlar bo'yicha tijorat banklari tomonidan rezervlar tashkil qilish va undan foydalanish qoidasi"ga asosan tijorat banklari tomonidan beriladigan kreditlar yuqorida keltirilgan mezonlar bo'yicha "yaxshi", "standart", "substandart", "shuxbali", "umidsiz" yoki "ishonchsiz" kreditlarga tasniflanadi.

Yaxshi kreditlar. Kreditning bunday sifatda baholanishi, mijozning aktivlari, ularning holati bo'yicha hech qanday gumon yo'qligidan dalolat beradi. Moliyaviy jihatdan barqaror, xo'jalik oboroti yuqori darajada o'z kapitali bilan ta'minlangan,

yuqori rentabellik ko'rsatkichlariga ega, debitor va kreditor qarzlarning aylanish muddati qisqa bo'lishi lozim. Bu kredit egalari moliyaviy barqaror xo'jalik sub'ekti bo'lib, u yuqori darajada ta'minotga ega bo'ladi. Bunda asosiy e'tiborni qarz oluvchining avvalgi faoliyatidagi majburiyatlariga munosabatiga, oson realizatsiya qilinuvchi aktivlar va yuqori likvidli mablag'lardan tashkil topgan ishonchli kredit ta'minotiga qaratish kerak. Ushbu toifadagi kreditlarda qaytarmaslik belgilari mavjud emas, banklar uchun zarar ko'rish imkoniyatlari minimal darajada bo'ladi, kreditning ta'minlanganligining (garov, kafolat va boshqalar) sifati, ta'minlanganlikka olingan mol-mulk, garov va boshqalarning tarkibida tez pulga aylanadigan aktivlar va yuqori likvid mablag'lar salmog'ining ko'pligi e'tiborga olinadi. Kredit bo'yicha olingan ta'minlanganlik (garov, mol-mulk va boshqalar) kredit summasi va u bo'yicha foiz stavkalarini to'lashga etarli bo'lgandagina kredit ta'minlangan deb baholanishi mumkin.

Kredit bo'yicha barcha hujjatlar qonun bo'yicha rasmiylashtirilishi va bank zarur bo'lganda kreditni undirib olish imkoniyatiga ega bo'lishi zarur (kreditning qaytarilmaslik ehtimoli cheklangan bo'lsada) kreditning bu guruhida mijozning faoliyatidagi ikki asosiy omilga alohida e'tibor berish zarur. Bular,

- mijozning oldingi faoliyatidagi o'z majburiyatlariga bo'lgan munosabati,
- kredit bo'yicha aniq ta'minlanganlikning (garov, kafolat, mulk va boshqalar) bo'lishi va uning to'g'ri rasmiylashtirilganligi.

Standart kreditlar. Bunday kreditlar bo'yicha vaqti-vaqti bilan kreditni

o'z vaqtida qaytara olmaslik sharoiti yuzaga keladi. Lekin kreditni belgilangan muddatda to'lay olmaslik bo'yicha uning to'lov muddatining uzaytirilishi bir martagina bo'lishi va kreditni va u bo'yicha foizlarni to'lay olmaslik davri 30 kundan 60 kungacha, to'liq ta'minlanmagan kreditlar uchun 30 kun bo'lgan muddatdan oshmasligi lozim. Olgan krediti standart kredit deb topilgan mijozlarning moliyaviy ahvoli odatda barqaror bo'ladi, lekin ma'lum vaqtinchalik sabablar tufayli uning faoliyatida salbiy moliyaviy holat yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Bunday kreditlar qatoriga yaxshi rasmiylashtirilmagan kreditlar, garov, ta'minlanganligi bo'yicha to'g'ri hujjatlashtirilmagan yoki hujjatlar etarli bo'lmagan kreditlar ham kirishi mumkin. Bu kreditlar bo'yicha 10 foiz atrofida rezerv tashkil qilinishi zarur.

Substandart kreditlar. Bu guruhga kiruvchi kreditlar ularning sifati etarli darajada emasligini bildiruvchi aniq belgilarga ega bo'ladi. Bu asosan kreditlarning bankka qaytib to'lanishida ma'lum kamchiliklar mavjudligi va kreditning ta'minlanganligi sifatida qabul qilingan boshlang'ich manbalar kreditni to'lash uchun etarli bo'lmashligi natijasida qarzni to'lash uchun qo'shimcha manbalarni topish zarurligini ko'rsatadi. Substandart kreditlar qarz oluvchining ishonchli moliyaviy ahvoli va to'lov qobiliyatining yuqori darajasi bilan himoyalanganmagan. Bu kredit kreditning ta'minlanganligini tashkil qiluvchi manbalar ma'lum risklar bilan bog'liqligini, kreditning joriy holati bo'yicha etarli axborotning mavjud emasligi, garov hujjatlarida ma'lum kamchiliklar mavjudligi bilan harakterlanadi. Bu kredit bo'yicha 60 kundan 30 kungacha to'lanmagan qarzlarni mavjud bo'lishi mumkin. Bu kreditlar moliyaviy ahvoli barqaror bo'lmagan, korxonaning to'lovga layoqatliligida kamchiliklar bo'lgan hollarda yuzaga keladi. Substandart kreditlar bo'yicha 25 foiz kreditlar to'lanmasligi mumkin deb xulosa qilinishi va bu kreditlar bo'yicha to'lanmagan qarzlarni qoplash uchun 25 foiz rezerv tashkil qilinishi mumkin.

Shubhali kreditlar. Bu kreditlar yuqorida keltirilgan guruhlardagi kreditlarning barcha salbiy tomonlarini o'zida ifoda qilishi bilan birgalikda to'liq ta'minlanganlikka ega bo'lmagan, to'lanish ehtimoli kam bo'lgan kreditlar kiradi.

Bu kreditlar bo'yicha olingan kredit yaxshi ta'minlanganlikka ega bo'lganida asosiy qarz bo'yicha foizlarni to'lash muddati 180 kundan ortiq muddatga kechiktirilgan bo'lsa, zarar ko'rish imkoniyati yuqori, biroq ushbu kreditlarning sifatiga ijobiy ta'sir ko'rsatish mumkin bo'lgan omillar mavjudligi sababli ularni yo'qotilgan deb tasniflanishi vaqtincha to'xtatiladi. Bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 50 foizgacha rezerv tashkil qilinishi lozim.

Ishonchsiz kreditlar. Bu kreditlar bo'yicha qarzlarning to'lanish ehtimoli deyarli yo'q. Agar kredit to'liq ta'minlamagan bo'lsa, eng kamida bitta muammoli tavsifga ega bo'lsa, to'lov muddati 360 kundan oshgan bo'lsa hamda kreditni "shubhali" deb tasniflab bo'lmasa bunday aktivlar "ishonchsiz" deb hisoblanadi Bu aktivlar juda past qiymatga ega bo'lib, ularni aktivlar sifatida hisobga olib borish

maqsadga muvofiq emas. Shuning uchun banklar bu kreditlarni o'z balanslarida zarar sifatida hisobga olishlari mumkin. Ishonchsiz kreditlar foyda hisobiga buning uchun foyda etmagan hollarda esa bank sarmoyasi hisobiga balansdan chiqarilishi mumkin. Bank uchun bu kreditlar zarar sifatida tasniflanishi mumkin.

Bir yil va undan ortiq muddatda harakatsiz bo'lgan aktivlar, muddati o'tgan va foizlar bo'yicha qarzlarning zarar sifatida tavsiflanishi mumkin. Shu sababli bu guruhga kiruvchi kreditlar bo'yicha 100 foiz rezerv tashkil qilish lozim bo'ladi.

Tijorat banklarining kredit portfelini berilgan ssudalarning ta'minlanganlik darajasiga qarab quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

- birinchi darajada ta'minlangan,
- boshqa ta'minotga ega bo'lgan,
- to'liq ta'minlanmagan,
- ta'minlanmagan ssudalarga bo'linadi.

Birinchi darajada ta'minlangan kreditlar guruhiga to'liq ta'minlangan kreditlar kiradi. Ular quyidagilar bilan ta'minlanadi:

- O'zbekiston Respublikasi hukumati kafolati,

- O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki kafolati,
- O‘zbekiston Markaziy banki roziligi bilan birinchi sinf xorijiy banklari kafolati,
- erkin ayirboshlanadigan valyutadagi garov,
- O‘zbekiston Respublikasi davlat qimmatli qog‘ozlari ko‘rinishidagi garov
- standartlashtirilgan qimmatbaho metallar qo‘yilmalari ko‘rinishidagi garov Boshqa ta’minotga ega bo‘lgan ssudalar guruhiga quyidagilar bilan

ta’minlangan kreditlar kiradi:

- mol-mulk garovi,
- qimmatli qog‘ozlar ko‘rinishidagi garov,
- boshqa huquqiy va jismoniy shaxslarning kafolat xati va boshqalar kiradi. Tijorat banklari tomonidan kredit operatsiyalarini to‘la-to‘kis olib borish ular

tomonidan kredit siyosatining qay darajada tuzilganligiga bog‘liq.

Shuni ta’kidlash joizki, bugungi kunda MDHga kiruvchi davlatlar tijorat banklarining kredit siyosati mamlakat iqtisodini tezroq rivojlantirishga yo‘naltirilgan. Yoozirgi vaqtda bu mustaqil davlatlarning banklari aksariyat hollarda vositachilik operatsiyalarini o‘tkazish uchun ko‘proq qisqa muddatli kreditlar bermoqdalar. Shu bilan birga biz bilamizki, kreditni uzoq muddatga investitsiya qilish banklarga va jamiyatlarga katta foyda berishi mumkin.

MDHga kiruvchi davlatlarning banklari uchun lizing operatsiyalari yangi operatsiyalar turi hisoblanadi. Bu operatsiya turida banklar yoki lizing kompaniyalari ijaraga berilgan mulkning egasi bo‘lib qolaveradilar.

Lizing operatsiyalarini o‘tkazishning bank uchun foydali tomoni shundaki, odatda ijara uchun to‘lov xuddi shu muddatga beriladigan uzoq muddatli kreditlar foiz stavkasiga nisbatan yuqori bo‘ladi.

Bundan tashqari, bu erda mijozning to‘lov qobiliyatiga ega emasligidan yo‘qotish riski bo‘lmaydi. Bitimda ko‘rsatilgan shartlarning buzilishi yuz bergan

hollarda bank ijaraga berilgan mulkni qaytarishni talab qilishi mumkin. Rivojlangan xorijiy mamlakatlarda lizing operatsiyalari keng tarqalgan. O'zbekiston va boshqa MDH davlatlarida lizing operatsiyalari kam xajmda qo'llaniladi. Hozirgi kunda lizing operatsiyalariga sharoitlar yaratish sohasida ishlar olib borilmoqda.

2. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalari huquqiy asoslari.

Har qanday xo'jalik sub'ektlari kabi tijorat banklarining faoliyatini pirovard maqsadi daromad topishdan iboratdir. Xalqaro amaliyotda tijorat banklarining o'zlik va jalb etilgan mablag'lardan ma'lum daromad topish uchun olib boradigan faoliyati aktiv operatsiyalar deb nomlanadi. O'z mohiyatiga asosan tijorat banklarining o'zlik va yuridik hamda jismoniy shaxslarning vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'larini jalb etilgan mablag'laridan o'z nomidan ma'lum daromad topish uchun olib boradigan faoliyati aktiv operatsiyalar hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda tijorat banklarining olib boradigan aktiv operatsiyalari juda turli tumandir, lekin iqtisodiy adabiyotlarda aktiv operatsiyalar o'z mohiyatiga ko'ra quyidagi asosiy guruxlarga ajratiladi:

- yuridik va jismoniy shaxslarga turli muddatlarga, turli maqsadlarga ham turli shartlar asosida kreditlar berish;
- bank mijozlariga turli vositachlik xizmatlarini ko'rsatish;
- lizing, faktoring va forfeiting operatsiyalarini amalga oshirish;
- investitsiya loyixalarini amalga oshirish;
- davlat va boshqa yuridik shaxslarning qimmatli qog'ozlariga o'z nomidan va o'z hisobidan investitsiyalar qilish;
- bank mijozlariga kassa xizmatlarini ko'rsatish;
- mijozlarga boshqa turdagi an'anaviy va noan'anaviy bank xizmatlarini ko'rsatish.

Tijorat banklari aktiv operatsiyalarni amalga oshirish jarayonida amaldagi qonunchilik tomonidan belgilangan me'yorlarga amal qilishlari lozim. Tijorat banklari o'zlarining faoliyati uchun o'rnatilgan likvidlik darajasini saqlab turishlari hamda aktiv operatsiyalarni turlari bo'yicha yuzaga chiqishi mumkin bo'lgan qaltisliklarni (risklarni) oqilona taqsimlashlari shart. Amaliyotda daromad keltirish darajasiga asosan tijorat banklarining aktivlari asosan ikki guruhga, ya'ni daromad keltirmaydigan va daromad keltiradigan aktivlarga

ajratadilar.³ Albatta ushbu guruhlash aktivlari ikki asosiy guruhga ajratiladi. Lekin bizning fikrimizcha, ushbu guruhlashda ayrim omillar inobatga olinmagan. Masalan kassadagi pul aktivlari bank likvidligini ta'min-laydigan lekin daromad keltirmaydigan aktivga kiritilgan. Bizning fikrimizcha, tijorat banklari aktivlarini quyidagi uch guruxga ajratish maqsadga muvofiq bo'lar edi:

1. Daromad keltirmaydigan, lekin bank faoliyatini ta'minlaydigan aktivlar. Ushbu aktivlar tarkibiga O'zbekiston Respublikasi Markaziy banki hisobraqamidagi majburiy zahiralar summasi, asosiy vositalar va kam baholi tez eskiruvchan buyumlar hamda boshqa aktivlar.

2. Kam daromad keltiradigan, lekin bank likvidligini ta'minlaydigan aktivlar. Ushbu aktivlar tarkibiga kassadagi pul mablag'lari va unga tenglashtirilgan hujjatlar, davlat o'rta muddatli hazina majburiyatlari, davlat qisqa muddatli obligatsiyalari kiradi.

3. Yuqori daromad keltiradigan, lekin yuqori qaltislik darajasiga ega aktivlar. Ushbu aktivlar tarkibiga kreditlar, lizing, faktoring, forfey-ting, korporativ qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar, xorijiy valyutalar va boshqa aktivlarning kiritish mumkin. Tijorat banklarining aktivlarini yuqoridagi tartibda guruxlash, bizning fikrimizcha aktivlarni mohiyatini to'laroq ochib beradi deb hisoblaymiz.

1-jadval

Bankning yig'ma balans (moliyaviy holat to'g'risidagi) hisoboti

(ming so'mda)

Bankning yig'ma balans (moliyaviy holat to'g'risidagi) hisoboti					
№	Moddalar	1.01.2007 yil	1.01.2008 yil	1.01.2009 yil	01.01.2010 yil
010	Naqd pullar	31 125 480	30 575 732	31 083 402	26 521 998
020	O'z.R. Markaziy bankidan olinishi lozim bo'lgan mablag'lar	100 989 541	98 551 332	207 749 770	146 277 200
030	Boshqa banklardan olinishi lozim bo'lgan mablag'lar	82 946 171	159 753 593	109 136 838	68 392 650
060	Sotish uchun amalda mavjud bo'lgan	12 655 586	14 287 992	16 949 853	15 788 246

³ Sh.Z. Abdullayeva Bank risklari va kreditlash. T.: "Moliya" 2002. 149 b.

	investitsiyalar				
061	So'ndirish muddatigacha saqlanadigan investitsiyalar				
070	Teskari REPO				
080	Mijozlarga beriladigan kreditlar va bo'nak (avans) lar	442 749 487	632 610 168	1 054 926 721	1 322 486 209
081	minus: ehtimoliy yo'qotishlarga qarshi zahira	(24 118 458)	(33 464 438)	(45 428 286)	(61 138 333)
082	Sof (netto) kreditlar va avanslar	418 631 029	599 445 730	1 009 498 435	1 261 347 876
100	Qaram xo'jalik jamiyatlariga qilinadigan investitsiyalar				3 901 004
120	Asosiy vositalar (sof balans qiymati bo'yicha)	24 968 113	31 257 926	30 818 654	32 375 291
130	Nomoddiy aktivlar (sof balans qiymatida)	2 498 278	2 458 006	2 367 058	1 633 508
140	Boshqa xususiy mulklar	3 144 848	8 547 087	3 108 614	8 016 260
150	Soliq talablari	1 867 469	2 461 060	3 186 112	4 952 746
160	Boshqa aktivlar	4 832 915	14 252 874	5 384 018	7 816 492
170	Jami aktivlar	683 659 540	961 591 332	1 419 282 754	1 577 023 271
Manba: «Bank axborotnomasi» gazetasi №18 2008 yil, №18 2009 yil, №18-19 2010 yil aprel.					

Bank aktivlari quyidagi asosiy pozitsiyalardan tashkil topgan:

Naqd aktivlar. Bank moliyaviy hisobotining birinchi aktiv odatda naqd pul va «Nostro» tipidagi depozitlar hisoblanadi. Ushbu moddani, ya'ni bank kassalaridagi naqd pullar, boshqa banklarda joylashtirilgan barcha depozitlar, inkassatsiya qilish jarayonidagi mablag'lar hamda Markaziy bankdagi majburiy zahira fondidagi mablag'larni ko'p holatlarda «birlamchi zahiralar» deb atashadi. Chunki ko'zda tutilmagan holatlarning yuzaga kelishi va majburiyatlar tezlik bilan hal qilinishi zarur bo'lgan paytda ushbu aktivlar bankning «birinchi himoya chizig'i» bo'lib xizmat qiladi. Odatda, bank bu moddani imkon qadar past darajada ushlab turishga harakat qiladi, negaki naqd pul mablag'lari diyarli daromad keltirmaydi. 01.01.2009 yilga AT «O'zsanoatqurilishbank» ning jami aktivlari 1 419 282 754 ming so'm bo'lgan holda, naqd mablag'lari 347 970 010 ming so'mni yoki 24,5% ni tashkil qilgan bo'lsa, 01.01.2010 yilga bu ko'rsatkichlar mos ravishda 1 577 023 271 ming so'm, 240 921 848 ming so'm

va 15,3% ga teng bo'lgan. Bankning naqd mablag'lari 2008 yil yakunida 01.01.2008 yilga nisbatan 5,6% ga, 01.01.2007 yilga nisbatan 6,0% ga kamayganligi kuzatilgan. Bu tendensiya 2009 yilda davom etgan va naqd mablag'lar salmog'i 01.01.2010 yilda 01.01.2009 yilga nisbatan 9,2% gacha pasaygan.

Qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar. Bu modda bankning «ikkinchi himoya chizig'i» bo'lib, likvidli qimmatli qog'ozlarga moliyaviy qo'yilmalardir. Bu pozitsiyani ko'p hollarda «ikkilamchi zahiralar» deb atashadi. Unga odatda davlat qisqa muddatli qimmatli qog'ozlariga qilingan investitsiyalar kiradi. Shuningdek, bu pozitsiyada pul bozorining qimmatli qog'ozlar, boshqa banklardagi muddatli foizli depozitlar hamda tijorat qimmatli qog'ozlari aks ettirilishi mumkin. «Ikkilamchi zahiralar» naqd pul va kreditlar o'rtasidagi pozitsiyani egallab, ma'lum miqdordagi daromad olishni ta'minlaydi va likvidlikni ta'minlashning ikkilamchi manbasidir. Misolimizda keltirilgan bankda, qimmatli qog'ozlarga qilingan investitsiyalar (01.01.2009 yilda 16 949 853 ming so'm, 01.01.2010 yilda 15 788 246 ming so'm) summasining ma'lum qismi likvidlikni ta'minlashda «ikkilamchi» zahira rolini bajaradi.

Kreditlar. Hech bir shubhasiz banklarning eng yirik aktivlari bo'lib kreditlar hisoblanadi va aksariyat hollarda jami aktivlar hajmining diyarli uchdan ikki qismini tashkil qiladi. Balansda kreditlar bo'yicha ma'lumotlar bo'yicha ma'lumotlarni aks ettirishda ikkita raqam ishlatiladi. Birinchisi, kredit-brutto bo'lib, unda bank tomonidan berilgan jami kreditlar miqdori (jumladan, prolongatsiya qilinganlari) ko'rsatiladi. Ushbu summadan kreditlar bo'yicha joriy va ehtimoliy zararlar zahirasi summasini chegirib tashlasak sof kredit, ya'ni kredit-netto aniqlanadi.

01.01.2009 yil holatiga AT «O'zsanoatqurilishbank» kredit – bruttosining qiymati 1 054 926 721 ming so'm teng bo'lib, jami aktivlar qiymatining 74,3% ini tashkil qilgan va oldingi moliya yilining shu sanasiga nisbatan 422 316 553 ming so'mga yoki 8,5 % ga oshgan. Bu pozitsiya 2010 yilning boshiga kelib yanada mustahkamlangan. Bu sanada kredit – bruttosining qoldiq summasi

1 322 486 209 ming soʻmga yetgan yoki soʻnggi uch yil davomida 879 736 722 ming soʻmga yoki 298,7% ga koʻpaygan.

Ammo koʻrsatilgan summadan kreditlar boʻyicha mavjud va kutilayotgan zararlarni chegirib tashlash zarur. Oʻzbekiston Respublikasi bank qonunchiligiga koʻra, banklar kreditlar boʻyicha ehtimoliy yoʻqotishlar rezervini tashkil qilish imkoniga egadirlar. Ushbu ajratmalar aktivlarga nisbatan kontrhisobvaraqa hisoblanib, kreditlar boʻyicha zararlarni hisobdan chiqarish zahirasi hisoblanadi. Masalan, tijorat banklari «standart» toifali kreditlar boʻyicha bank qaytarilmagan asosiy qarz summasining 10%, «substandart» toifali kreditlar boʻyicha asosiy qarzning toʻlanmagan qismining 25%, «shubhali» toifali kreditlar boʻyicha asosiy qarzning toʻlanmagan qismining 50%, «umidsiz» toifali kreditlar boʻyicha asosiy qarz toʻlanmagan qismining 100% miqdorida zahira tashkil qilishlari shart (Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining «Tijorat banklari tomonidan aktivlar sifatini tasniflash, ular boʻyicha yuzaga kelishi mumkin boʻlgan yoʻqotishlar oʻrnini qoplash uchun tashkil etiladigan zahiralarini shakllantirish va ulardan foydalanish tartibi» 1998 yil 9 noyabrdagi 242 son bilan tasdiqlangan yoʻriqnomasining 2.5.1-2.5.5 moddalari). Bunday holat «yomon» kreditlar bankning joriy daromadiga taʼsir oʻtkazmasligini bildiradi.

Bank hisobida yuritiladigan kreditlar kategoriyasidan biri harakatsiz yoki muddati oʻtgan va kamaymaydigan kreditlardir («oʻstirmaslik» maqomi berilgan aktivlar). Mavjud normativ hujjatlarga koʻra, oʻrnatilgan toʻlov grafigiga nisbatan 180 kun davomida toʻlanmagan kreditlar shu kategoriyaga kiritiladi. Kredit harakatsiz (umidsiz) deb topilganidanoq, hisoblangan, ammo bank tomonidan kirim qilinmagan foizlar daromaddan chegiriladi yoki balans hisobvaraqlaridan koʻzda tutilmagan xolatlar hisobvaraqlariga oʻtkaziladi. Kelgusida kredit boʻyicha toʻlovlar amalga oshirilgunga qadar, foizlarni hisoblash va hisobga olish toʻxtatiladi. Shuni eʼtiborga olish kerakki, toʻlovlar birinchi navbatda hisoblangan, lekin olinmagan foizli daromadlarni, keyingi navbatda esa kreditning asosiy qarzini toʻlashga yoʻnaltiriladi (Oʻzbekiston Respublikasi Markaziy bankining «Foizlarni oʻstirmaslik toʻgʻrisida»gi Nizomi,

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2004 yil 24 yanvarda 1304 son bilan ro'yxatga olingan).

Mijozlarning akseptlar bo'yicha majburiyatlari. U odatda, yirik banklar o'z mijozlari uchun akseptni moliyalashtirish ko'rinishidagi kredit berilishi mumkinligini ko'zda tutadilar. Bu maqsadda ishlatiladigan mablag'lar aktivlar bo'limida akseptlar bo'yicha to'lanmagan majburiyatlar nomi bilan hisobga olinadi. Bu moddaning summasi bank mijozni kreditlash yuzasidan (odatda, xorijdan tovarlarni import qilishda yordam berish uchun) qo'llashga rozilik bergan paytida ko'payadi. Bu holatda bank aksept (ya'ni akkreditiv) berish yo'li bilan uchinchi shaxsga (masalan, xorijiy tovar eksporterini) kelgusida, aksept bergan bank ma'lum summani to'lashi zarurligi ko'rsatilgan aylanma vekselni yozish huquqini o'tkazadi. Belgilangan muddat yoki u kelgunga qadar bankning aksept olgan mijozi ko'rsatilgan summani to'liq to'lashi kerak. O'z navbatida, bank – emitent o'rnatilgan muddatda aylanma vekselning yuza tomonida ko'rsatilgan summani ushbu moliviy instrument egasiga to'lashi zarur bo'ladi.

Bugungi kunda bank akseptlari xalqaro savdoni moliyalashtirishda keng qo'llaniladi.

Ikkinchi darajali aktivlar. Bank aktivlari jumlasiga bino va inshootlarning sof qiymati (amortizatsiya ajratmasi hisobga olingan holda), shu'ba korxonalarga investitsiyalar va boshqa uncha ahamiyatli bo'lmagan pozitsiyalarni kiritishimiz mumkin. Moddiy mablag'larning qiymati, ya'ni bino va uskunalarga sarflangan fiksatsiyalangan aktivlar odatda aktivlar hajmida kam salmoqni tashkil qiladi. 01.01.2009 yilga AT «O'zsanoatqurilishbank» ning ikkinchi darajali aktivlari summasi 44 864 456 ming so'mga, yoki jami aktivlarning 3,2 % ini tashkil qilgan va o'tgan yilga nisbatan 2,9 foiz punktiga kamaygan. 01.01.2010 yilga kelib ushbu aktivlar hajmining 54 794 297 ming so'mgacha ko'payishi kuzatilgan. Bu jarayonning yuzaga kelishi asosan bank mulki qiymatining oshishi bilan bog'liqdir. Bank aktivlarining asosi bo'lib, fiksatsiyalangan aktivlar emas, balki moliyaviy talabnomalar (kreditlar va qimmatli qog'ozlar) chiqadi. Ammo fiksatsiyalangan aktivlar bilan amortizatsiya

ajratmalari, mulk solig'i va x.k. ko'rinishidagi fiksatsiyalangan muomila harajatlari yuzaga keladi.

Bank xizmatlarining ulgurji iste'molchilariga turli xo'jalik yurituvchi xo'jalik sub'ektlari sanoat, savdo, umumiy ovqatlanish, xizmat ko'rsatish va qishloq xo'jalik korxonalari tashkil etadi. Agarda geografik jixatdan OATB "Mikrokreditbank" va AT "O'zsanoatqurilishbank"ni tahlil etsak, ularning bo'linmalari Toshkent shahri, viloyatlar markazlari va sanoat rivojlangan shaharlarda joylashganini hisobga olsak, uning mijozlarining asosiy qismini sanoat, savdo va xizmat ko'rsatish korxonalari tashkil etadi. AT "Agrobank"ning mijozlarining tarkibini esa an'anaviy qishloq xo'jaligi va umumiy ovqatlanish korxonalari tashkil etadi. Biz ushbu omilni aktiv operatsiyalarning asosi hisoblangan kreditlar ajratishni tahlil etamiz.

Mamlakatimizda keyingi yillarda kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga katta e'tibor berilmoqda. Banklar tomonidan kichik biznes va xususiy tadbirkorlik sub'ektlarini moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun taqdim etilgan kreditlar bir yilda 36 foizga, tadbirkorlar va xususiy shahslarga berilgan mikrokreditlar miqdori esa 70,0 foizga ko'payadi. Ma'lumki kichik biznes tarkibida asosiy ulushni fermer va dehqon xo'jaliklari egallaydi. Hozirda respublikamizda 200,0 mingdan ortiq fermer va dehqon xo'jaliklari faoliyat ko'rsatib kelmoqda va ularda 1,5 million kishi mehnat qilmoqda. Xuddi ushbu omil esa AT "Agrobank" va AT "O'zsanoatqurilishbank"larning kredit faoliyatiga ta'sir ko'rsatmoqda. Buning asosiy sababi kichik biznes va xususiy tadbirkorlarga amaldagi qonunchilikka asosan imtiyozli kreditlar ajratish ko'zda tutilgan. Imtiyozli kreditlar bo'yicha foiz stavkasi nisbatan past belgilangan. Buning natijasida esa AT "Agrobank"ning aktivlarining 70,3 foizi kreditlarga yo'naltirilgan bo'lsada, ulardan olingan daromad umumiy daromad tarkibida atigi 33,7 foizni tashkil etdi. AT "O'zsanoatqurilishbank"da esa ushbu ko'rsatqichlar 62,3 foizga nisbatan 37,7 foizni tashkil etdi. DAT "Ipotekabank"da esa holati boshqacha. Tijorat banki tomonidan jismoniy shahslarga asosan ipoteka krediti ajratiladi.

Tijorat banklarining passiv operatsiyalarini tahlili.

Tijorat bankini boshqa barcha xo'jalik yurituvchi tashkilot va muassasalaridan farqi hamda faqatgina o'ziga xos xususiyatiga ega muassasa deb nomlash mumkin. Tijorat banki davlatning, yuridik shaxslarning hamda aholining vaqtincha bo'sh pul mablag'larini qaytarib berishlik, to'lovlilik va muddatlilik shartlari asosida jamlab ulardan o'z nomidan ma'lum daromad olish maqsadida joylashtirish faoliyatini amalga oshiradigan muassasadir. Tijorat banklarining o'z faoliyatini olib borish uchun pul resurslarining asosiy qismini, ayrim hollarda 90 foizgacha aynan jalb etilgan mablag'lar tashkil etadi va bu ularni boshqa xo'jalik yurituvchi sub'ektlardan ajratib turadi. Tijorat banklarining asosiy faoliyati bu vaqtincha bo'sh pul mablag'larini kreditorlar va qarzidorlar o'rtasida hamda sotuvchilar va haridorlar o'rtasida yurishishini vositachisi sifatida olib borish hisoblanadi. Shuni ta'kidlash lozimki, iqtisodiyotda pul mablag'larini joylashtirish yuzasidan faoliyati ixtisoslashgan moliya-kredit institutlari, ya'ni investitsiya fondlari, kredit uyushmalari va sug'urta kompaniyalari ham olib boradilar. Lekin tijorat banklarining mamlakat moliya bozorida faqatgina o'ziga xos xususiyatlari mavjud. Ular quyidagi - lardan iborat:

- birinchidan, tijorat banklari faoliyati uchun qarz majburiyatlari yuzasidan ikki tomonlama tasnif mavjud. Ular birinchi tomondan yuridik va jismoniy shaxslar uchun muomalaga o'zlarining qarz majburiyatlarini, ya'ni aksiyalar, depozit sertifikatlari, depozit-jamg'arma sertifikatlari, obligatsiyalar va veksellar chiqaradilar. Ikkinchi tomondan esa tijorat banklari o'z faoliyatida qo'shimcha daromad olish maqsadida boshqa elementlarning, shu jumladan davlatning muomalaga chiqargan qarz majburiyatlarini (aksiyalar, obligatsiyalar, hazina majburiyatlari) sotib oladilar;

- ikkinchidan, tijorat banklari o'z nomidan muomalaga chiqarilgan qimmatli qog'ozlar (obligatsiyalar, depozit va depozit jamg'arma sertifikatlari, veksellar) bo'yicha qat'iy belgilangan foizlar bo'yicha sarmoyalarga daromad

to‘lanishi majburiyatini oladilar. Investitsiya fondlari esa daromad to‘lanishi yuzasidan barcha qaltisliklarni sarmoyadorlar zimmasiga yuklaydilar;

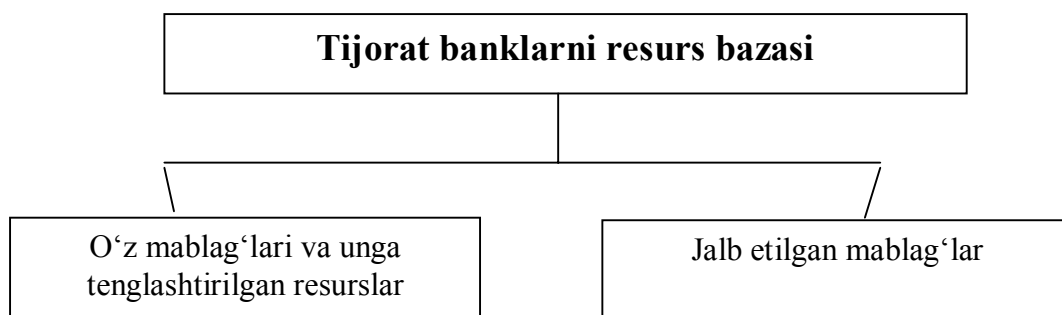
Tijorat banklarining resurs bazasi ikkita manbadan tashkil topadi:

- o‘z mablag‘lari (aksiyadorlik kapitali) va unga tenglashtirilgan resurslar (qo‘shimcha kapital, taqsimlangan foyda, zahira fondlari);
- jalb qilingan mablag‘lar.

Biz ilmiy izlanishimizning quyidagi chizmasida tijorat banklarining resurs bazasini tarkibini keltiramiz.

1 chizma

Tijorat banklarni resurs bazasining tarkibi⁴

Bank biznesining asosiy xususiyati shundan iboratki, tijorat banki asosan o‘zga kapital hisobidan faoliyat yuritadi. Xalqaro amaliyotda tijorat banklarining resurs bazasini atigi 10,0 foizga yaqinligi o‘z mablag‘lari va qolgan 90,0 foizini chetdan jalb qilingan mablag‘lar tashkil etadi. Boshqa xo‘jalik sub’ektlarda buning aksi bo‘lib, ular resurs bazasining 60,0 foizidan ortig‘ligini o‘z mablag‘lari egallaydi.⁵

Tijorat banklari yuqorida ta’kidlab o‘tganimizdek, o‘z faoliyatini yuritish uchun chetdan qo‘shimcha mablag‘lar jalb etishlari lozim. Ushbu faoliyat tijorat banklari tomonidan yuridik va jismoniy shaxslardan vaqtli to‘lovlilik hamda muddatlilik shartlari asosida jalb etish orqali o‘z resurs bazasini shakllantirish bilan bog‘liq faoliyat passiv operatsiyalar hisoblanadi. Xalqaro amaliyotda tijorat banklarining passiv operatsiya-larini turli shakllari mavjud. Chetdan jalb

⁴Chizma muallif tomonidan tayyorlandi.

⁵Finansi, dengi, kredit. Uchebnik .Pod red. dots. O.V.Sokolovoy. M.: “YURIST” 2001. 138 b.

qilingan mablag'lar jalb qilinishi manbalariga qarab quyidagilarga ajratiladi:

- omonatlar va depozitlarni jalb etish (talab qilib olunguncha, muddatli);
- boshqa tijorat banklaridan va Markaziy bankdan kreditlar olish (banklararo kredit);
- muomalaga qimmatli qog'ozlar chiqarish (aksiyalar, obligatsiyalar, depozit sertifikatlar, veksellar);
- qimmatli qog'ozlarni qaytib sotib olish sharti bilan sotish shart nomalarini ("Repo" operatsiyalarini) amalga oshirish;
- Yevronota va Yevrobondalr bozorida ishtiroq etish;
- bank akseptlarini (aval) sifatida sotish va boshqalar.

2-jadval

OAT «O'zsanoatqurilishbank» ning yig'ma balans hisoboti

(ming so'mda)

OAT «O'zsanoatqurilishbank» ning yig'ma balans (moliyaviy holat to'g'risidagi) hisobotidan					
		1.01.2007 yil	1.01.2008 yil	1.01.2009 yil	01.01.2010 yil
Majburiyatlar					
Depozitlar:					
181	Talab qilgunga qadar	321 475 529	456 254 569	560 887 320	585 168 912
182	Jamg'arma	21 238 149	43 890 820	44 907 982	10 188 652
183	Muddatli	93 237 810	111 115 199	133 979 329	184 604 852
190	Jami depozitlar	438 952 488	611 260 588	739 774 631	779 962 416
200	Markaziy bankga to'lanadigan mablag'lar	57 153 509	44 161 510	32 626 637	24 481 750
210	Xukumatga to'lanadigan mablag'lar	11 238 483	48 099 988	216 232 761	312 651 444
220	Boshqa banklarga to'lanadigan mablag'lar	119 531 456	177 424 707	274 480 639	300 192 885
250	Soliq majburiyatlari	2 305 517	1 364 012	1 355 000	1 295 897
260	Boshqa majburiyatlar	3 511 077	3 001 589	2 890 550	2 437 422
280	Jami majburiyatlar	629 690 530	885 312 391	1 267 360 218	1 421 021 814
Xususiy kapital					
300	Oddiy aksiyalar	26 524 168	41 620 289	106 507 291	116 620 289
310	Imtiyozli aksiyalar	4 002 327	6 202 327	6 202 327	6 602 327
320	Minus: aksionerlardan qayta sotib olingan o'z aksiyalari				
330	Jami xususiy kapital	30 526 495	47 822 616	112 709 618	123 222 616

340	Qayta baholashga oid zahiralar	209 440	438 429	721 641	1 033 649
350	Taqsimlanmagan foyda (yig'ilgan zarar)	23 233 075	28 017 896	38 491 277	31 745 192
360	Jami xususiy kapital	53 969 010	78 278 941	151 922 536	156 001 457
370	Jami majburiyatlar va xususiy kapital	683 659 540	961 591 332	1 419 282 754	1 577 023 271
Manba: «Bank axborotnomasi» gazetasi №18 2008 yil, №18 2009 yil, №18-19 2010 yil aprel.					

Depozitlar. Har qanday bank passivlarining asosiy tashkiliy qismi – jismoniy va yuridik shaxslarning (rezident va norezedentlarning) bankga bo‘lgan moliyaviy talabnomasi hisoblanadigan depozitlardir.

Harakatdagi bank qonunchiligiga ko‘ra bank tugatilishi chog‘ida, bank aktivlari sotilishidan kelib tushadigan mablag‘lar birinchi navbatda mijozlarning talablari qondirilishi yo‘naltiriladi. Qolgan kreditorlar esa qancha mablag‘ qolsa, shunga egalik qilishadi. Depozitlarning quyidagi asosiy to‘rt turi mavjud:

- *Talab qilgunga qadar depozitlar.*
- *Muddatli depozitlar.*
- *Jamg‘arma depozitlari.*
- *«Gibrid» yoki maxsus depozitlar (hisob-kitob cheklari, akkreditivlar, depozit yacheykalari va x.k.).*

Asosiy qism depozitlar jismoniy va yuridik shaxslarga tegishlidir. Ammo davlat organlari ham yirik depozit hisobvaraqlariga egadirlar. Masalan, byudjetdan tashqari pensiya fondi jamg‘armasiga ajratmalar uning depozit hisobvarag‘iga kelib tushadi. Xuddi shunday Moliya vazirligi tomonidan qimmatli qog‘ozlarni sotishdan olingan tushum yoki DSQ tomonidan yig‘iladigan soliqlar tegishli banklarda ochilgan depozit hisobvaraqlarda yig‘ilib boradi. Shuningdek, yirik banklar depozitlarni jalb qilish ishlarida o‘zlarining xorijiy bo‘limlaridan foydalanishlari mumkin.

Bank mablag‘laring holati ko‘p jihatdan depozitlar bilan belgilanadi. Ular bank jami aktivlarining diyarli 60 – 70% ni ta‘minlaydi. 01.01.2009 yil holatiga AT «O‘zsanoatqurilishbank» ning 739 774 631 ming so‘mlik depozitlari jami aktivlarning 52,1% i uchun manba sifatida ishlatilgan (bu ko‘rsatkich 01.01.2009

yilda «Agrobank» OATB da 59,2% ni, O‘zmilliybankda 38,1% ni, AT «Aloqabank» da 52,3% ni, «Ipak yo‘li» OAITB da 92,3% tashkil qilgan). 01.01.2010 yilda depozitlarning jami aktivlardagi salmog‘i 49,6% gacha kamaygan bu ko‘rsatkich 01.01.2010 yilda «Mikrokreditbank» OATB da 35,9% ni, «Qishloq qurilish bank» OATB da 58,1% ni, AT «Aloqabank» da 61,1 % ni, «Savdogar» OATB da 77,1% tashkil qilgan). Bunga sababchi bo‘lgan omil sifatida bankning boshqa banklar va hukumat oldidagi qarz majburiyatlarining ko‘payganligini qayd qilish mumkin. Kichik va o‘rta banklar uchun depozitlar bilan ishlash ancha risklidir. Negaki omonatchilarning moliyaviy talablari nihoyatda o‘zgaruvchanligi hamda bank shaxsiy kapitaliga nisbatan depozitlar summasining ancha kattaligi (Markaziy bank tomonidan ruxsat etilgan maksimal nisbat 2010 yil 1 yanvari holatiga 1:15) bankrotlik holatining asosiy sabablaridan biri bo‘lishi mumkin. Shuning uchun bank doimiy ravishda yuqori likvidlik darajasini ushlab turgan holda, depozitlar ommaviy holda olinishiga tayyor turishi kerak bo‘ladi. Risk va likvidlikning ikki tomonlama ta’siri ostida, banklar kreditlar va boshqa aktivlarga ehtiyotkorlik bilan yondashishlari zarurdir. Tegishli tartibda ishlay bilmaslik (omonatchilar talablari ta’sirida) bankning moliyaviy inqiroziga olib kelishi xavfini keltirib chiqaradi.

Nodepozit manbalardan jalb qilingan mablag‘lar. Garchi depozitlar bank resurslarining asosiy qismini tashkil qilsada, ikkinchi darajali manbalardan kelgan mablag‘lar ham yetarli darajadagi salmoqqa egadir. Bular jumlasiga pul bozoridan jalb etilgan mablag‘larni kiritishimiz mumkin. Bank qanchalik yirik bo‘lsa, u shunchalik katta miqdorda moliyalashtirishning nodepozit manbalarini ishlatadi. So‘nggi yillarda nodepozit manbalarini o‘zlashtirishning yuqori darajada o‘rishining sabablaridan biri - ushbu turdagi manbalarning barchasiga, moliyalashtirishning miqdorini sezilarli kamaytiruvchi, rezerv majburiyatlari qo‘yilmaganligidir. Bundan tashqari nodepozit manbalarni o‘zlashtirish muddati bir necha daqiqani oladi va shu zahotiyoy bankka kelib tushadi. Albatta asosiy kamchilik - nodepozit mablag‘lar bo‘yicha foiz stavkasining nisbatan yuqoriligidir. Agar ko‘rsatilgan manbalardan mablag‘ o‘zlashtirishga harakat

qilayotgan bank moliyaviy kiyinchiliklar bilan to‘qnash kelsa, bank uchun o‘zlashtirish qiymati yuqori bo‘lib ketishi mumkin yoki pul bozoridagi qarz beruvchilar bankka kredit berishdan bosh tortishadi.

Diyarli barcha nodepozit moliyalashtirishning muhim manbasi bo‘lib, banklararo kreditlar va qayta sotib olish kelishuvi bilan qimmatli qog‘ozlarni sotish (REPO bitimlari) hisoblanadi. Bu moddalar o‘zida bankning pul bozoridan jalb⁶ qilgan mablag‘larini aks ettiradi. Boshqa qisqa muddatli qarzlar jumlasiga Markaziy bankning «hisob oynalari» orqali yoki xalqaro banklardan olingan yoki o‘zining xorijiy bo‘linmalaridan qarzga olingan zahiralarini kiritish mumkin. Ba’zi banklar shuningdek, uzoq muddatli qarz majburiyatlarini (qarz qimmatli qog‘ozlarini) muomilaga chiqarishi mumkin.

Boshqa passivlar. Boshqa passivlar bo‘limi bankning ikkinchi darajali qarz majburiyatlarini aks ettirishga xizmat qiladi, misol uchun bu bo‘limga qo‘lida bank akseptlari bo‘lgan investorlarga to‘lovlar bo‘yicha majburiyatlar va kechiktirilgan soliq to‘lovlarini kiritishimiz mumkin.

Xususiy kapital. Moliyaviy holat to‘g‘risidagi hisobotning kapitalga doir qismida bank kapitalidagi aksionerlarning ulushi ko‘rsatiladi. Har qanday yangi bank o‘z faoliyatini ta’sischi tomonidan qo‘yilgan mablag‘dan boshlaydi (2008 yilning 1 yanvaridan faoliyatini boshlovchi tijorat banklari uchun minimal 5 mln. YEVIRO ga ekvivalent bo‘lgan summa). Shundan so‘ng o‘z operatsiyalari amalga oshirish uchun keng ommaning pul mablag‘larini jalb qilish ishlari bilan shug‘ullanadi. Mantiqan banklar o‘z faoliyatini yuritish uchun mablag‘larni jalb qiluvchi tashkilotdir. Asosiy qism banklar balansining kapitalga oid moddalariga bank jami aktivlarining 10 -15% qismi to‘g‘ri keladi. 01.01.2009 yilda AT «O‘zsanoatqurilishbank» ning xususiy kapitali 151 922 536 ming so‘m yoki jami aktivlardagi salmog‘i 15% ga teng bo‘lgan (bu ko‘rsatkich shu sanada «Agrobank» OATB da 12,2% ni, O‘zmilliybankda 16,6% ni, AT «Aloqabank» da 16,1% ni, ATB «Kapitalbank» da 6,06% ni tashkil qilgan). 01.01.2010 yilga

⁶ O‘zbekiston Respublikasi vazirlar mahkamasining qarori 03.05.1994 й. N 234

kelib OATB «O‘zsanoatqurilishbank» ning jami aktivlardagi xususiy kapitali salmog‘i 9,9% ga teng bo‘lib, 156 001 457 ming so‘mgacha yetkazilgan. Xususiy kapital salmog‘ining nisbiy kamayishi (absolyut summada o‘tgan yilga nisbatan 4 078 291 ming so‘mga ko‘paygan) bankning qarz majburiyatlari miqdorining oshishi bilan izohlanadi. Bu ko‘rsatkich shu sanada «Mikrokreditbank» OATB da 44,7% ni, «Qishloq qurilish bank» OATB da 17,7% ni, «Aloqabank» OATB da 17,9% ni, «Amirbank» XOATB da 55,6% ni tashkil qilgan.

Hisobotda muomilada bo‘lgan oddiy aksiyalarning nominal qiymat bo‘yicha umumlashgan summasi aks ettiriladi, garchi sotish narxi nominalga nisbatan yuqori bo‘lsa, o‘rtadagi farq qo‘shilgan kapital moddasida ko‘rsatiladi.

Shuningdek, banklar muomilaga oddiy aksiyalarga to‘lanadigan dividendlarga nisbatan ko‘p dividend to‘lanadigan imtiyozli aksiyalarni chiqarishadi. Bank ishida imtiyozli aksiyalar «qimmatga tushadigan» ish deb hisoblanadi (birinchi navbatda ular bo‘yicha dividendlar soliqqa tortilmaydi) va oddiy aksiyalar egalari tomonidan daromadning bir qismining olinmasligiga olib keladi.

Balansning ushbu bo‘limida taqsimlanmagan foyda qismi muhim ahamiyatga ega. U o‘z tarkibiga aksionerlarga dividendlar to‘lagandan keyin qolgan va yildan-yilga yig‘ilib boriladigan umumiy sof foyda summasini oladi. Xususan, «O‘zsanoatqurilishbank» OATB ning bank kapitalini ko‘paytirishga yo‘naltirilgan taqsimlanmagan foydasi miqdori 31 745 192 ming so‘mga tengdir. Balansning ushbu qismida ko‘zda tutilmagan zararlarni koplash uchun rezervlar summasi ko‘rsatilishi mumkin.

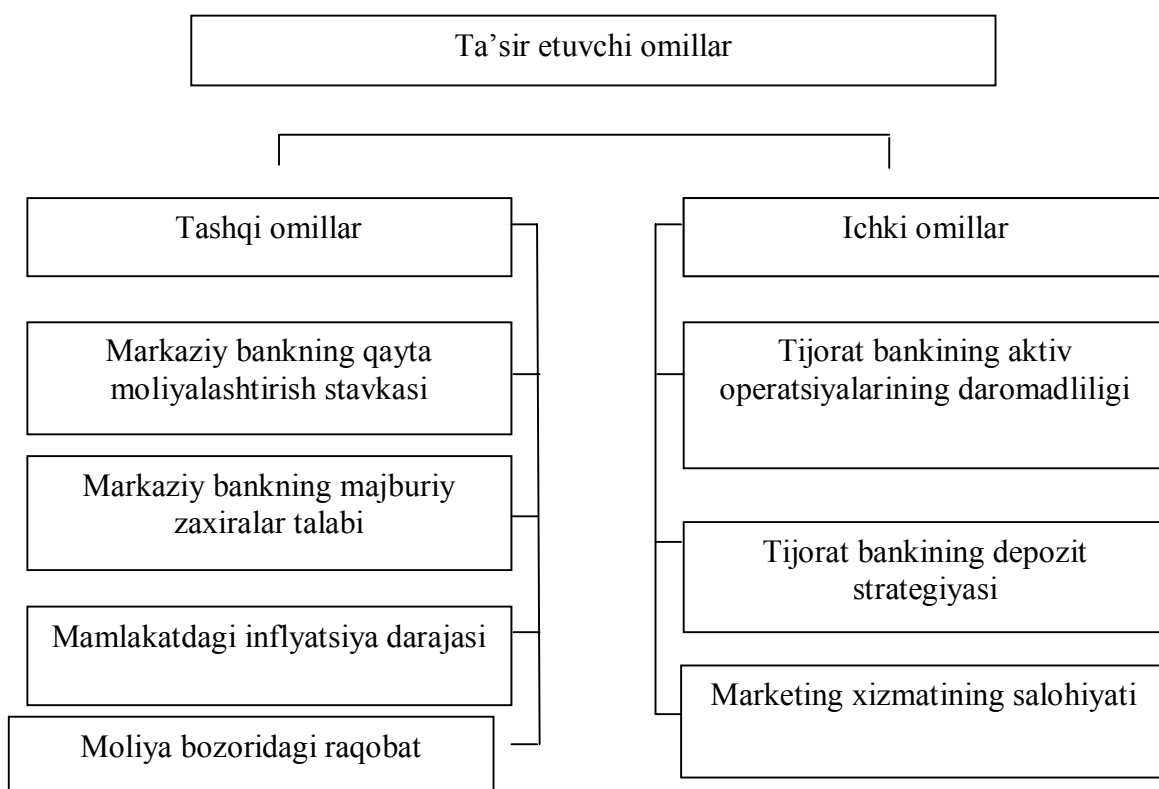
O‘rta va yirik banklarning balansida subordinatsiyalashgan qarz majburiyatlari, boshqacha aytganda omonatchilarning talablari qondirilgandan so‘ng, keyingi navbatda bank aktivlari va daromadiga talabnomalar (bu ma’noda ular subordinatsiyalashgan) ko‘rsatiladi. Ko‘pgina bank analitiklari subordinar qarzlariga bank kapital bazasining bir kismidek karashadi, negaki ushbu qarz egalari bank resursiga nisbatan talablari shunchalik darajada ahamiyatsizki,

hatto ularni omonatchilar talabnomalarini qondirishga ham ishlatib yuborish mumkin.

Depozitlar jalb qilishda tijorat banklari o'rtasida mijozlar uchun kurashda haqiqiy raqobat mavjud. Shuning uchun tijorat banklari har bir toifa uchun turli depozitlarni taklif qilmoqdalar. Depozit siyosatini olib borishda eng asosiy o'rinni foiz stavkalari egallaydi. Chunki omonatchi uchun depozit uchun o'rnatilgan yuqori foiz stavkasi muhim ahamiyatga egadir. Tijorat banklarida depozit siyosatini olib borish faoliyatiga tashqi iqtisodiy omillar bilan bir vaqtning o'zida ichki omillar ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Biz quyidagi chizmada tijorat banklarining depozit siyosatiga ta'sir etuvchi omillarni keltiramiz.

2- chizma

Depozit siyosatiga ta'sir etuvchi omillar ⁷

Tijorat banklarining depozit faoliyatiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan asosiysini Markaziy bankning qayta moliyalashtirish stavkasi hisoblanadi. Ushbu omil barcha tijorat banklariga deyarli bir xil ta'sir ko'rsatadi. Chunki

⁷ Chizma muallif tomonidan tayyorlangan

Markaziy bank barcha tijorat banklari uchun jalb etiladigan depozitlar uchun belgilanadigan foiz stavkalarini tartibga solib turadi. Masalan, mamlakatimizda hozirda O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkasi 14,0 foizni tashkil etadi. Amaldagi qonunchilikka asosan tijorat banklari aholidan depozit jalb etishda unga foiz stavkasi belgilashda qayta moliyalashtirish stavkasining ustiga uning 100,0 foiziga qo'shishi mumkin. Demak, qayta moliyalashtirish stavkasi 14,0 foizning ustiga qo'shimcha 14,0 foizni qo'shish u holda 28,0 foiz bo'ladi. Ushbu tartib esa barcha tijorat banklari uchun majburiydir.

Tijorat banklarining depozit faoliyatiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan biri bu mamlakatidagi inflyatsiya darajasi hisoblanadi. Ma'lumki, inflyatsiya darajasiga asosan omonatchilar, hoh u yuridik shaxs bo'lsin, hoh u jismoniy shaxs bo'lsin, o'zlarining vaqtincha bo'sh pul mablag'larini tez sur'atlarda hamda katta daromad keltiradigan sohalarga yo'naltiradilar. Agarda mamlakatdagi inflyatsiya darajasi yuqori sur'atda bo'lsa omonatchilar o'z mablag'larini turar-joy, xorijiy valyuta, oltin, avtomobillar sotib olishga harakat qiladilar hamda ular tijorat banklarining xizmatidan voz kechadilar. O'zbekiston Respublikasida keyingi yillarda milliy iqtisodiyotning yuqori barqaror sur'atlar bilan o'sishi va buning natijasida makroiqtisodiy mutanosibligi ta'minlanmoqda. Inflyatsiya darajasi tasdiqlangan parametrlar doirasida saqlangan holda 6,8 foizni tashkil etdi. Ushbu ijobiy omil esa bank tizimiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tijorat banklarida aholining depozit omonatlari 2007 yili 2006 yilga nisbatan 46,6 foizga 994,6 mlrd so'mni tashkil etdi.⁸ Bu esa mamlakat aholisini tijorat banklariga bo'lgan ishonchini ortganligidan dalolat beradi.

Tijorat banklarining depozit faoliyatiga ta'sir etuvchi tashqi omillardan biri bu moliya bozoridagi raqobat hisoblanadi. Shungi alohida ta'kidlash lozimki, bank xizmatlari bozorida keyingi yillarda nobank tashkilotlari tomonidan kuchli raqobat yuzaga chiqmoqda. O'zbekiston Respublikasining

⁸ I. Karimov inson manfaatlari ustuvorligi ta'minlash – barcha islohot va o'zgarishlarimizning bosh maqsadidir. Xalq so'zi. 09.02.2008.

“Kredit uyushmalari to‘g‘risida”gi qonuni qabul qili-nib, kredit uyushmalari tashkil etishga me‘yoriy xuquqiy zamin yaratilgandan so‘ng, ularning soni oshib bora boshladi. Jumladan, 2006 yilning boshida 24 kredit uyushmasi faoliyat ko‘rsatib turgan bo‘lsa, 2007 yilning boshida ularning soni 45 ta va 2008 yilning iyun xolatiga 65 taga yetdi va a‘zolarining soni 60 mingtadan ortib ketdi.⁹ Amaldagi qonunchi-lik kredit uyushmalariga aholidan ham depozitlar jalb qilish xuquqini berganligini inobatga olsak, tijorat banklari milliy moliya bozoridagi holatni muntazam kuzatish va doimiy tahlil etib borishni talab etadi.

⁹ O‘zbekiston Respublikasi Markaziy banki ma’lumotlari.

3. Tijorat banklarining aktiv va passiv operatsiyalarining amalga oshirish tartibi (O'zMilliy bank Samarqand bo'limi) misolida.

Tijorat banklarida aktiv va passiv operatsiyalari samaradorligini takomillashtirish tijorat banklaridagi faoliyatini chuqur tahlil etgan holda uning ilg'or tomonlari mahalliy shart – sharoitlarga moslashtirish yuqoridagi muammolarni ijobiy hal etish bo'yicha ilmiy asoslangan amaliy takliflar va tavsiyalar ishlab chiqishga harakat qildik. Ushbu takliflar va tavsiyalar quyidagilardan iborat:

1.O'zbekiston Respublikasida tijorat banklari o'rtasida mavjud raqobatlashuv sharoitida bank xizmatlari bozorining rivojlangan davlat tijorat banklarida faol qo'llaniladigan zamonaviy xizmat turlaridan foydalanish o'ziga hos ravishda ularning jozibadorligini oshiradi. Buning uchun birinchi navbatda milliy bank tizimida faoliyat ko'rsatayotgan barcha tijorat banklarini hozirgi zamon talablariga to'liq javob bera oladigan informatsion texnologiyalar bilan to'liq ta'minlangan bo'lishlari, bundan tashqarii mijozlarning ham ushbu texnologiyalar bilan ta'minlanganligi hamda zamonaviy informatsion texnologiyalarga yuqori darajada xizmat ko'rsatuvchi ixtisoslashtirilgan tashkilotlarning mavjud bo'lishini taqazo etadi.

Respublikamizdagi barcha tijorat banklarida «home banking», «internet – bank», «Mobil telefon bank» kabi zamonaviy bank xizmatlarining joriy etilishi va ularning rivojlanishi birinchidan, bank mijozlari uchun qulaylik yaratadi, ikkinchidan, bizning fikrimizcha bank xizmatlarining sifati va samaradorligini oshiradi. Ushbu jarayonni rivojlantirib borish natijasida «bank – mijoz» munosabatlarini yaxshilash maqsadida respublikamiz tijorat banklarida eng zamonaviy texnologiya hisoblangan SRM (Customer Relationship Management) tizimini kiritish uchun zamin yaratiladi.

2.Mamlakatimizda tijorat banklari tomonidan bank xizmatlari bozorida olib borayotgan reklama faoliyatini, bizning fikrimizcha, qayta ko'rib chiqish lozim. Lekin biz yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek Taxlil natijasida shunga guvoh bo'ldikki, respublikamizdagi kredit uyushma va lombardlar o'z reklamalarini

ommabop va keng geografik xududlardagi o'quvchilarga yetib boradigan gazetalarda chop etmoqdalar. Bu esa o'zining ijobiy natijasini bermoqda.

3. Respublikamizdagi tijorat banklari o'zlarining depozit siyosatini olib borishda o'zlaridagi mavjud tarmoqlari, minibanklari va filiallarini imkoniyatlaridan oqilona hamda samarador foydalanishlari lozim. Depozit siyosatini olib borishda hozirda barcha tijorat banklariga biz yuqorida ta'kidlab o'tgan kredit uyushmalari bu sohada ham juda kuchli raqobatni yuzaga chiqarishgan. Buning asosiy sababi, kredit uyushmalari tamonidan taklif etilayotgan omonatlar uchun foizlar tijorat banklarida ancha yuqori. Ilmiy tadqiqot natijasida biz xozirda tijorat banklari mijozlarining kredit uyushmalariga «oqimi»ni guvohi bo'ldik. Amaldagi qonunchilikka asosan tijorat banklari omonatlar uchun foiz stavkalarini o'rnatishda cheklovlar mavjud. Demak bu sohada kredit uyushmalariga raqobat qilish mushkul. Lekin, mamlakatimizda faoliyat ko'rsatayotgan deyarli barcha kredit uyushmalari Toshkent shahar, viloyat markazlari va yirik sanoat shaharlarda faoliyat ko'rsatishmoqda. Ushbu sohada tijorat banklari, ayniqsa aksiyadorlik tijorat «Mikrokreditbank»da o'zida mavjud muassasalar yordamida depozit siyosatini qishloq tumanlarida kuchaytirishlari lozim. Bunga bizning fikrimizcha respublikamiz aholisining 60,0 foizidan ortig'i qishloq joylarida istiqomat etadi: ikkinchidan, aksiyadorlik tijorat «Mikrokreditbank»ning (shu bilan birga bir qator boshqa tijorat banklarini ham) mamlakatimizning barcha qishloq xududlarida filiallari va minibanklari mavjud. Bundan tashqarii, ularda depozit siyosati bo'yicha kerakli malakaga ega mutaxassislar faoliyat ko'rsatadi. Bizning fikrimizcha tegishli tijorat banklari marketing xizmati yuqorida ta'kidlangan omillarni chuqur o'rganishlari lozim. Faqat shundagina bank xizmatlari bozorida tijorat banklari o'zlaridagi mavjud imkoniyatlaridan mohirona va samarali foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

O'zMilliy bank Samarqand bo'limi.

Samarqand shahrida O'zbekiston Respublikasi Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki viloyat bo'limining yangi binosi foydalanishga topshirildi.

Mamlakatimiz bank-moliya tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar jarayonida bank muassasalarining har tomonlama qulay va zamonaviy shart-sharoitlarda, ilg'or axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda faoliyat ko'rsatishi uchun keng imkoniyatlar yaratilmoqda. Buning natijasida banklarning moliyaviy barqarorligi mustahkamlanib, mijozlarga ko'rsatilayotgan xizmat turlari va sifati oshib bormoqda.

Tashqi iqtisodiy faoliyat Milliy banki Samarqand viloyati bo'limi ham bugungi kunda olti tumandagi filiallari orqali 1800 dan ziyod yuridik, 36 mingga yaqin jismoniy shaxslarga yuqori sifatli bank xizmatlari ko'rsatmoqda. Xususan, kichik biznes va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash maqsadida bank mablag'lari hamda xalqaro moliya muassasalari kredit liniyalari hisobidan soha sub'ektlarining istiqbolli loyihalarini moliyalashtirishda salmoqli ishlar amalga oshirilmoqda. Ushbu yo'nalishda o'tgan yili viloyatdagi 650 dan ziyod kichik biznes sub'ektlariga 71,2 milliard so'mlik kreditlar ajratilgan bo'lsa, joriy

yilning o'n oyi davomida berilgan kreditlar miqdori 76,3 milliard so'mni tashkil etdi. Buning natijasida ikki mingga yaqin yangi ish o'rinlari yaratildi.

Ayni paytda muassasada "Bank-mijoz" dasturiy ta'minoti asosida masofadan turib to'lovlarni amalga oshirish va ma'lumot olish imkoniyati mavjud. Yangi binoda yaratilgan qulaylik va sharoitlar bankning bu boradagi faoliyatini yanada kengaytirish hamda mijozlar uchun qo'shimcha xizmat turlarini yo'lga qo'yish imkonini beradi.

– Uch qavatli binoda barcha xonalar zamonaviy mebel, kompyuter va boshqa zarur axborot texnologiyalari bilan jihozlangan, – deydi bank xodimi Iroda Mahmudova. – Bu esa bank operatsiyalarini qisqa muddatda bajarish, mijozlarga sifatli xizmat ko'rsatishga yordam beradi. Eng muhimi, yangi binoda yetmishga yaqin yangi ish o'rinlari ochildi. Bu men kabi o'nlab kollej bitiruvchilarining o'zimiz orzu qilgan muassasada ishlashimiz uchun imkoniyat yaratdi.

Hozirgi vaqtda Milliy bank oldida quyidagi asosiy vazifalar turibdi:

- * mavjud va potensial mijozlar maqsad guruhlarining ehtiyojlari hamda talablariga javob beruvchi faol marketing siyosatini shakllantirish;
- * korporativ mijozlar bilan ishlarni kuchaytirish. Mumkin qadar ko'proq birinchi darajali mijozlarni bankka jalb etish va uzoq muddatli asosda biriktirib olish;
- * mijozlar bilan ishlashning andozaviy texnologiyalarni har bir mijozga alohida yondashuv bilan uyg'unlashtirishga asoslangan yangi ideologiyasini joriy etish;
- * mamlakat chakana bozoridagi peshqadamlikni saqlab qolish;
- * investitsiya dasturini, kichik va o'rta biznesni rivojlantirish dasturini amalga oshirishda davlatga maksimal darajada yordam berilishini, respublikamiz eksporti qo'llab-quvvatlanishini ta'minlash;
- * mijozlar keng doirasiga tayanib, aktivlar va passivlar strukturasining muvozanatli holatini ta'minlash, ularni boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish;

- * resurs bazasini diversifikatsiyalash, jumladan bunda tashqi moliyalashdan foydalanish;
- * bankning xorijiy investorlar oldidagi katta obro'sidan, xalqaro andozalar bo'yicha bank ishonchliligining yuqori ko'rsatkichlaridan foydalanib, xalqaro bozorlarda bank uchun maqbul narxlarda sarmoya jalb etish borasidagi ishlarni faollashtirish;
- * daromadlilik, likvidlikni oshirish, valuta va bozorga oid xatarlarni kamaytirish maqsadida investitsiya portfeli tuzilishini maqbullashtirish;
- * bankni boshqarishning moslashuvchan tuzilishini barpo etish. Bunda boshqaruvning iqtisodiy vositalariga hamda vakolatlarni taqsimlashning maqbul tizimiga asoslanish¹⁰

¹⁰ WWW.NBU.uz. Bank to'g'risida.

Xulosa

Bank resurslarini shakllantirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning passiv operatsiyalari deyiladi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklarning passiv va aktiv - passiv schetidagi pul mablag'larining salmog'i oshib boradi. Banklarning passiv operatsiyalari ularning faoliyatini tashkil qilishda katta rol o'ynaydi. Passiv operatsiyalar yordamida tijorat banklari kreditlash uchun zarur bo'lgan-kredit resurslarini tashkil qiladi.

Mobilizatsiyalashgan pul mablag'larini banklar mijozlarni kreditlash uchun va tadbirkorlik faoliyatini amalga oshirishni qo'llab-quvvatlash uchun foydalaniladi. Daromad olish maqsadida bank resurslarini joylashtirish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalar banklarning aktiv operatsiyalari deyiladi. Bankning aktiv operatsiyalarida asosiy o'rinni ularning kredit yoki ssuda operatsiyalari egallaydi.

Akseptli operatsiyada bank o'zi akseptlashtirayotgan vekselni ishonchli mijozga chiqarish huquqini beradi. Ya'ni berilgan veksel bo'yicha o'z hisobidan to'lovini kafolatlaydi. Shunday aksept kreditdan foydalanayotgan mijoz veksel haqini to'lash uchun tegishli summani bankka to'lash majburiyatini oladi.

Shubhali kreditlar. Bu kreditlar yuqorida keltirilgan guruhlardagi kreditlarning barcha salbiy tomonlarini o'zida ifoda qilishi bilan birgalikda to'liq ta'minlanganlikka ega bo'lmagan, to'lanish ehtimoli kam bo'lgan kreditlar kiradi.

Ishonchsiz kreditlar. Bu kreditlar bo'yicha qarzlarning to'lanish ehtimoli deyarli yo'q. Agar kredit to'liq ta'minlamagan bo'lsa, eng kamida bitta muammoli tavsifga ega bo'lsa, to'lov muddati 360 kundan oshgan bo'lsa hamda kreditni "shubhali" deb tasniflab bo'lmasa bunday aktivlar "ishonchsiz" deb hisoblanadi Bu aktivlar juda past qiymatga ega bo'lib, ularni aktivlar sifatida hisobga olib borish

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2005 yil 15 apreldagi «Bank tizimini yanada isloh qilish va erkinlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida» gi qarori. «Xalq so'zi» 16.04.2005.
2. «Pul-kredit ko'rsatkichlarni tartibga solish mexanizmini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining Vazirlar Mahkamasining qarori.04.02.2003.
3. Z.D.Niyozov, SH.Q.Boboev. Pul, kredit, va banklar// o'quv qo'llanma Samarqand 2008
4. Rashidov O.YU.,Toymuhamedov I.R., Tojiev R.R., Karlibaeva R.X. “Pul muomalasi, kredit va moliya” O'quv qo'llanma. T.: TDIU, 2005. 300 6
5. Sh. Z. Abdullayeva BANK ISHI O'rta maxsus, kasb-hunar kollejlari uchun darslik TOSHKENT«IQTISOD-MOLIYA»2010
6. SH.Abdullayeva, Pul, kredit va banklar T. “Moliya”, 2000 yil
7. Banki i nebankovskiye kreditnie organizatsii i ix operatsii: Uchebnik pod red. Jukova. Ye. F. - M.: Vuzovskiy uchebnik, 2005. - 491s.
8. Vahabov A.V. va boshq. Moliyaviy va boshqaruv tahlili. Toshkent: Sharq. 2005. -479 bet.
9. Vaxabov A.V., Jumayev N.X., Xoshimov E.A. Jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozi: ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlari, xususiyatlari va iqtisodiyotga ta'sirini yumshatish. Ilmiy monografiya, T.:Akademnashr, 2009 yil. -141 b.
10. “Bank axborotnomasi” gazetasi.
- 11.“Bozor, pul va kredit” jurnali.
- 12.J.Hasanov. Kichik va o'rta biznes sub'ektlariga ajratilgan kreditlar qaytarilishini ta'minlash. // Bozor, pul va kredit, №9,2003.- 8-11b.
- 13.O.Ortiqov. Banklararo raqobat sharoitida kredit siyosati. Bozor, pul va kredit, №6,2006.- 8-10b.

14.O‘zbekiston Respublikasini 2010 yilning birinchi choragida ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish yakunlari.// Norma maslahatchi, №18(251). 2010 yil 30 aprel.

15.Internet resurslari.

www.google.co.uz

www.bank.uz

www.cbu.uz

www.pul.uz